

Renata Nadobnik

ORCID: 0000-0003-0895-3060
Akademia im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Odniesienie do Boga i tradycji chrześcijańskich w codziennej komunikacji na przestrzeni wieków

Streszczenie

Artykuł traktuje o powszechnie stosowanych (w typowych sytuacjach komunikacyjnych), skonwencjonalizowanych zachowaniach językowych zawierających w swojej strukturze leksykalnej elementy nawiązujące do szeroko rozumianych tradycji chrześcijańskich. Materiał badawczy obejmuje formuły konwersacyjne w języku polskim wyekscerpowane z rozmówek polsko-niemieckich. Badanie ma charakter diachroniczny. Na podstawie przeprowadzonych analiz można prześledzić zmiany w obszarze użycia języka we wskazanym zakresie, jakie dokonały się od XVI wieku do czasów współczesnych.

Słowa kluczowe: formuły rutynowe, tradycje chrześcijańskie, język polski, rozmówki, ujęcie diachroniczne

1. Przedmiot i cel badania

W artykule zostaną omówione formuły rutynowe zawierające elementy leksykalne związane z chrześcijańskimi tradycjami, a w szczególności odwołujące się do Boga. Diachroniczny charakter podjętego badania – obejmującego materiał językowy zaczerpnięty z polsko-niemieckich rozmówek wydanych od XVI wieku do czasów współczesnych – służy ukazaniu zmieniających się z upływem czasu preferencji językowych w codziennej komunikacji¹.

¹ O formułach werbalnych zawierających również komponenty wywodzące się z tradycji chrześcijańskich w polszczyźnie doby średniopolskiej pisał M. Cybulski (M. Cybulski, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003; M. Cybulski, *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 149-211). W kontekście historycznych badań nad językiem – w oparciu o rozmówki polsko-niemieckie – wybrane elementy związane z omawianym w artykule zagadnieniem występują m. in. w artykule M. Jurewicz-Nowak (M. Jurewicz-Nowak, *Językowe akty etykiety środowiskowej i zawodowej w rozmówkach handlowych Jerzego Schlaga (XVIII wiek)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2015, t. LXI, s. 43-60), którego bazą materiałową są osiemnastowieczne rozmówki Jerzego Schlaga, a także w kilku innych opracowaniach (szczegółowo na ten temat zob. R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und Polnisch. Die Geschichte der Textsorte von ihren Anfängen bis zur Gegenwart in kontrastiver Darstellung*, Hamburg 2019, s. 60-64).

Pod pojęciem *formuł rutynowych*, nazywanych między innymi także *formułami konwersacyjnymi*² czy też *dialogowymi połączeniami wyrazowymi*³, rozumiem za Lügerem⁴ i Burgerem^{5,6} jednostki językowe stosowane powszechnie w typowych sytuacjach życia codziennego⁷. Ich użycie jest zatem ściśle związane z kontekstem sytuacyjnym. Tego typu skonwencjonalizowane wzorce językowe w swojej funkcji odpowiadają zdaniom⁸ i najczęściej mają strukturę zdaniową⁹. Na potrzeby tego badania do formuł rutynowych zaliczam ponadto paremie^{10,11}, które jako *formuły komentarzowe* (niem. *Kommentarformeln*)¹² mogą być stosowane w procesie komunikowania się przy ocenianiu, osądzaniu (komentowaniu) pewnych sytuacji, zjawisk czy też zachowań innych osób.

Tytułem uzupełnienia należy nadmienić, iż większa część (ok. 70%) komunikatów językowych typowych dla często powtarzających się, standardowych sytuacji dnia codziennego nie jest tworzona przez użytkowników języka w sposób kreatywny, lecz składa się z gotowych sekwencji (rutynowych zachowań językowych) dobieranych z repertuaru środków językowych stosownie do kontekstu¹³. Tego typu praktyki komunikacyjne konstytuują się w danej wspólnocie językowej w oparciu

² S. Isabekov, *O semantičeskoj strukture nemeckich pogovorok (voprosy formal'no-semantičeskoj členimosti)*, „MGPIIJ. Sbornik naučnych trudov“ 1972, z. 71, Moskwa, s. 59-72.

³ H. Petzschler, I. Zoch, *Die Rolle dialogtypischer Wortverbindungen und Wendungen bei der Vervollkommnung sprachlichen Könnens auf dem Gebiet des dialogischen Sprechens*, „Deutsch als Fremdsprache“ 1974, nr 11, z. 4, s. 209-216.

⁴ H.-H. Lüger, *Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation*, Berlin–München–Wien i in. 1993, s. 8.

⁵ H. Burger, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin [2003]/2007, s. 36.

⁶ W nawiasach klamrowych został podany rok pierwszego wydania danego opracowania.

⁷ W swojej strukturze semantycznej formuły rutynowe nie są jednolite. W. Fleischer (W. Fleischer, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig–Tübingen 1997, s. 127) dzieli je z tego względu na trzy grupy, tj. na połączenia wyrazowe idiomatyczne, częściowo idiomatyczne i nieidiomatyczne. Te ostatnie należy rozumieć jako typowe połączenia dialogowe, jak np. pytanie o drogę, zamawianie posiłku w restauracji (por. M. Laskowski, *Repräsentative Merkmale der Routineformeln in der interpersonellen Interaktion*, „Germanica Wratislaviensia“ 2011, t. 133, Wrocław 2011: 113).

⁸ W. Fleischer, *Phraseologie der deutschen ...*, op. cit., s.126.

⁹ R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 81.

¹⁰ A. D. Reichstein, *Zur Analyse der festgeprägten Sätze im Deutschen*, „Deutsch als Fremdsprache“ 1973, nr 10, s. 216.

¹¹ Ruusila A., *Pragmatische Phraseologismen und ihre lexikographische Darstellung. Am Beispiel eines mehrsprachigen elektronischen Spezialwörterbuches für Übersetzer*, Frankfurt am Main 2015, s. 42.

¹² Pilz K. D., *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*, Göppingen 1978, s. 635.

¹³ K. Aguado, *Formelhafte Sequenzen und ihre Funktionen für den L2-Erwerb*, „Zeitschrift für Angewandte Linguistik“ 2002, z. 37, s. 27.

o konwencję społeczną w wyniku procesów historycznych¹⁴, w związku z czym, ich stosowanie daje również poczucie bezpieczeństwa w relacji z innymi rozmówcami¹⁵.

Wykorzystany w badaniu materiał językowy obejmuje formuły konwersacyjne w języku polskim pochodzące z wybranych rozmówek polsko-niemieckich¹⁶. *Rozmówki* jako gatunek tekstu mają wielowiekową tradycję sięgającą starożytności. Pierwszym tego typu opracowaniem dla pary językowej polsko-niemieckiej jest wydane ok. 1520 r. w Krakowie *Colloquia puerilia polono-germanica*. Rozmówki były i są tworzone nadal głównie z myślą o osobach udających się w zagraniczną podróż, nieznających przy tym języka kraju docelowego¹⁷. Zawarte w nich wzorce komunikacji językowej (jak np.: powitanie, pożegnanie, nawiązywanie znajomości, wyrażanie próśb) mają umożliwiać ich użytkownikom skuteczne porozumiewanie się¹⁸.

Wyekszerpowane środki językowe zostały pogrupowane pod względem treści (między innymi na zawierające w swojej strukturze leksykalnej odniesienie do Boga, osób świętych, świąt chrześcijańskich, duchowieństwa czy też obiektów sakralnych), a następnie krótko scharakteryzowane z uwzględnieniem ich funkcji komunikacyjnej.

2. Formuły rutynowe zawierające elementy religijne na przestrzeni wieków

Poniżej zostaną zaprezentowane wyniki przeprowadzonego badania przy zachowaniu porządku chronologicznego z podziałem na poszczególne stulecia¹⁹.

2.1. Środki językowe w opracowaniach XVI-wiecznych

Jednym z pierwszych opracowań, w których występują zestawienia formuł konwersacyjnych dla pary językowej polsko-niemieckiej, jest wydane anonimowo ok. 1523 r. w Wittenberdze *Eyn kurtze vnd gruntliche Vnderweisung beyder*

¹⁴ S. Stein, *Kommunikative Praktiken, kommunikative Gattungen und Textsorten. Konzepte und Methoden für die Untersuchung mündlicher und schriftlicher Kommunikation im Vergleich*, [w:] *Institutionalisierter Alltag: Mündlichkeit und Schriftlichkeit in unterschiedlichen Praxisfeldern*, red. K. Birkner, D. Meer, Mannheim 2011, s. 11.

¹⁵ Schindler E., *Kommunikative Ritualität im Gastronomiebereich*, Freiburg 2013, s. 2.

¹⁶ Dokładnie zostało przeanalizowanych 25 rozmówek. Ich wykaz znajduje się na końcu artykułu w bibliografii.

¹⁷ Odbiorcami pierwszych rozmówek polsko-niemieckich byli głównie kupcy oraz młodzież szkolna przygotowująca się do wykonywania zawodu kupieckiego (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op.cit., s. 197).

¹⁸ Ibidem, s. 226-227.

¹⁹ Ze względu na obszerność materiału badawczego dla zilustrowania wskazanych kategorii środków językowych – w szczególności dla wydań rozmówek od XVI do XIX wieku – zostały przytoczone wybrane przykłady.

*sprachen/zu reden vnd zu lesen Polnisch vnd Deutsch*²⁰ (dalej w skrócie *Vnderweisung*). W tej niewielkiej czternastostronicowej broszurce zostało zarejestrowanych 16 formuł rutynowych z komponentem *Bóg*. Same rozmówki rozpoczynają i kończą się formułami zawierającymi odwołanie do Boga (jak poniżej), co potwierdza, iż Bogu jako Stwórcy przypisywano miejsce szczególne, oddając mu cześć i używając jego imienia również w kontakcie z innymi.

[Pierwsze zdanie]²¹: „BOze day sfczćcie waffij miloffcij” (s. 25)²².

[Ostatnie zdanie]: „Bogo wfzechmogaczemv bądź nawfzelkij czafz chwala ij czćcz” (s. 37).

Tego typu formuły językowe były wówczas powszechnie stosowane przede wszystkim podczas powitania i pożegnania. Ich forma zmieniała się stosownie do panującej pory dnia, jak w przykładach.

„Boze day tve miłofci dobre zaranie” (s. 25).

„Boze day tve miłofci dobry dzien” (s. 25).

„Boze day tve miłofci dobry wieczor” (s. 25).

„Boze day wam wfzytkym dobrą nocz” (s. 25).

Również słowa wypowiedane ku pokrzepieniu czy pocieszeniu (siebie lub innych) w smutku lub chorobie zawierały odwołanie do Boga, w którym upatrywano źródła wszelkich łask, np.:

„Pan bog nas pocięfil” (s. 26).

„Boze was pocięfil w waffym fmaťku” (s. 27).

„Moya myla panno boze was vzdrowy” (s. 30).

W *Vnderweisung* występują ponadto formuły grzecznościowe wyrażające wdzięczność, podziękowania lub życzenia, których spełnienie warunkowano mocą i wolą boską, np.:

²⁰ Wspomniane powyżej pierwsze rozmówki polsko-niemieckie zachowały się fragmentarycznie, więc nie jest możliwe odczytanie w całości ich treści. W wyniku przeprowadzonych badań porównawczych można natomiast wnioskować, iż w zakresie treści są one w dużym stopniu zgodne z omawianym tu *Vnderweisung* (por. I. Maier, *Jako drogo schynkvyq tho wino. Wie tewer schenckt man den weyn. Ein wenig bekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Slovo – Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2003, z. 49, Uppsala, s. 9).

²¹ W przytaczanych w artykule fragmentach rozmówek zachowano ich oryginalny zapis (z wyjątkiem kroju czcionki).

²² Cytowane fragmenty tekstu pochodzą z wydania faksymilowego *Vnderweisung*, które zostało opublikowane w artykule I. Maier (*Jako drogo schynkvyq...*, op. cit.).

„Boże day twe milofci wfzytko dobre” (s. 25).

„Boże was pożegnay [pobłogosław]”²³ (s. 30).

„Boże wam zapłaćz” (s. 27)²⁴.

2.2. Środki językowe w opracowaniach XVII-wiecznych

Wśród siedemnastowiecznych rozmówek dla pary językowej polsko-niemieckiej szczególną rolę odegrały *Viertzig Dialogi* Mikołaja Volckmara [Nicolaus Volckmar] wydane po raz pierwszy w 1612 r. w Toruniu. Opracowanie to było wielokrotnie wznawiane, m.in. w Królewcu, Gdańsku, Elblągu czy Wrocławiu, prawdopodobnie aż do 1752 r.²⁵ Zgromadzone w nim środki językowe odzwierciedlają typowe dla tamtego okresu zachowania językowe życia codziennego. Rozmówki obejmują 40 zakresów tematycznych (nazywanych dialogami). Ponad połowa z nich (dokładnie 25 dialogów) zawiera formuły rutynowe związane z tradycjami chrześcijańskimi. Wśród nich największą grupę stanowią wzorce językowe odwołujące się do Boga. W ramach omawianych treści można wyróżnić formuły powitalne/pozdrowienia oraz formuły pożegnalne, w tym np.:

„Boże wam daj dobry dzień, dobry wieczór, dobrą noc [...]” (s. 10) (*Pierwsza rozmowa. O pozdrowieniu i odpowiedzi*)²⁶.

„Dobranoc, p[anie] ojczy, p[ani] matko, śpicie z Bogiem” (s. 41) (*Siódma rozmowa. Kiedy spać idą*).

„Idź, Boże cię potkaj [prowadź]” (s. 63) (*Dziewiąta rozmowa. Gdy do kościoła idą*).

„Zostańcie z Bogiem, a dziękujemy wam za wszystko dobre” (s. 154) (*Dwudziesta i wtóra rozmowa. O weselu*).

„Idźże z Bogiem, Boże cię potkaj, a daj ci szczęśliwą drogę” (s. 189) (*Dwudziesta i dziewiąta rozmowa. O wędrowaniu [pielgrzymowaniu] i o drogach*).

²³ W nawiasie kwadratowym zostało podane znaczenie wyrazu „pożegnaj”.

²⁴ W jednym ze zdań pojawia się również leksem *odpust* desygnujący uroczystość kościelną związaną z darowaniem człowiekowi kary za grzechy (por. *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego*, t. K–Ó, red. S. Dubisz, Warszawa 2008, s. 1169), jak w przykładzie: „Kvcharki quapyałzye na odpułt [...]” (s. 35).

²⁵ por. K. Kubik, *Polska szkoła prywatna w dawnym Gdańsku (od XVI – do połowy XIX wieku)*, Gdynia 1963, s. 38.

²⁶ Cytowane fragmenty tekstu pochodzą z wydania faksymilowego *Viertzig Dialogi*, które zostało opublikowane w monografii: E. Kizik, *Nicolausa Volckmara „Viertzig Dialogi” 1612 źródło do badań nad życiem codziennym w dawnym Gdańsku*, Gdańsk 2005). Tekst bazowy pochodzi z wydania z 1612 r. Dodatkowe informacje podane w nawiasach kwadratowych – zgodnie z adnotacją Autora – pochodzą z kilku późniejszych wydań.

„Ostańcie z Bogiem” (s. 199) (*Dwudziesta i dziewiąta rozmowa. O wędrowaniu [pielgrzymowaniu] i o drogach*).

„Jedź tedy z Panem Bogiem” (s. 243) (*Trzydziesta i czwarta rozmowa. Jako zboże do Gdańska szafują (spuszczają)*).

Bóg pojawia się w środkach językowych wykorzystywanych w codziennej komunikacji również w kontekście porannego wstawania i udawania się na spoczynek nocny. Ma to związek z rytuałem odmawiania modlitwy, jak w przykładach.

„Niechaj się pierwszej Panu Bogu pomodłę [zmodlę]” (s. 38) (*Szósta rozmowa. Gdy rano wstają*).

„Nuże dziatki, panu Bogu się módlcie a układźcie się spać” (s. 41) (*Siódma rozmowa. Kiedy spać idą*).

Formuły modlitewne przytoczone w *Viertzig Dialogi* są związane również ze spożywaniem posiłków. Ich treści zostały przedstawione w *Trzynastej rozmowie. O obiedzie albo biesiedzie*.

„Panie Boże wszechmogący, Ojczy nasz niebieski, pożegnaj nas, syny swe, i te dary, które z szcudroblowej ręki Twojej przyjmować będziemy, przez Jezu Krysta, Syna twego miłego, Pana a Zbawiciela naszego. Amen” (s. 92) [przed posiłkiem].

„Dziękujemy, Boże Ojczy nasz niebieski, przez Jezu Krysta, Syna Twego miłego, Pana naszego, za wszystkie dary i dobrodziejstwa Twoje, który żywiesz i królujesz na wieki wieków. Amen” (s. 97) [po posiłku].

Również w podziękowaniach za przygotowany/spożyty posiłek odnoszono się do Boga, prosząc o błogosławieństwo dla gospodarzy i gości, jak w poniższym przykładzie.

„Panu gospodarzowi i paniej gospodyni Boże zapłać, że narządźili [nagotowali], a gościom, że zjedli (strawili)” (s. 97) (*Trzynasta rozmowa. O obiedzie albo biesiedzie*).

W podobny sposób powierzano boskiej opiekuńczości i opatrności wszystkich tych, wobec których odczuwano wdzięczność, jak poniżej.

„Panie Boże wam zapłać wielką zapłatą” (s. 94) (*Trzynasta rozmowa. O obiedzie albo biesiedzie*).

„Panie Boże W[aszej] M[ości] nagródź za tę pracę” (s. 176) (*Dwudziesta i szósta rozmowa. O pożyczaniu pieniędzy*).

„Pan Bóg W[aszej] M[ości] niechaj nagrodzi i Najświętsza Panna Maria”²⁷
(s. 248) (*Trzydziesta i czwarta rozmowa. Jako zboże do Gdańska szafują*
(*spuszczają*)).

Poza tym dziękowano samemu Stwórcy między innymi za otrzymane łaski lub dobrodziejstwa, w takiej formie, jak np.:

„Chwała Panu Bogu, za tę piękną pogodę” (s. 108) (*Piętnasta rozmowa. O pogodzie*).

„Chwała Bogu, co Pan Bóg daje, to wszystko dobre” (s. 144) (*Dwudziesta rozmowa. O krzcinach*).

„Miałem się prawie dobrze, Panu Bogu dziękuję za dobre zdrowie” (s. 203)
(*Trzydziesta rozmowa. O nowinach, o drogości, wojnie i morowym powietrzu*).

„Pan Bóg niech będzie pochwalon (chwała Panu Bogu)” (s. 279) (*Trzydziesta i ósma rozmowa. O rozmaitych chorobach*).

Zawierzenie Bogu odzwierciedla się ponadto w formułach życzeniowych takich, jak np.:

„Panie Boże, wam daj szczęście i z waszym młodym potomstwem” (s. 145)
(*Dwudziesta rozmowa. O krzcinach*).

„Pan Bóg wszechmogący niechaj W[aszej] M[ości] w tym terazniejszym stanie błogosławi na zdrowiu, na majątności i na długim żywocie, wspolek z Jego Mością Panem Małżonkiem W[aszej] M[ości]” (s. 149) (*Dwudziesta i wtóra rozmowa. O weselu*).

„Panie Boże, daj szczęście” (s. 180) (*Dwudziesta i siódma rozmowa. O państwie i o czeladzi*).

„Boże, wam daj szczęście w nowym mieszkaniu” (s. 265) (*Trzydziesta i szósta rozmowa. O budowaniu domu*).

Do Boga kierowano również wszelkiego rodzaju prośby, w tym najczęściej o zdrowie i o pogodę warunkującą dobre zbiory, np.:

„Boże daj, by W[asz] M[ość] zdrów był” (s. 42) (*Ósma rozmowa. O szkole*).

„Kiedy by Pan Bóg raczył dżdżu chłodzącego użyzyć dla miłego zboża”
(s. 103) (*Piętnasta rozmowa. O pogodzie*).

„Panie Boże, raczże nas uchować takiej szkodliwej niepogody” (s. 108)
(*Piętnasta rozmowa. O pogodzie*).

²⁷ Odwołanie do Matki Bożej występuje w *Viertzig Dialogi* dwa razy (por. poniżej).

Z omawianego okresu pochodzą ponadto wtrącone w wypowiedź wykrzyknienia – głównie z komponentem *Bóg*. Mają one charakter quasi-religijny²⁸, gdyż wyrażają różne stany emocjonalne nadawcy komunikatu w stosunku do wypowiedzianych treści²⁹, w tym radość/ wdzięczność, dezaprobatę/irytację czy też obawę/przerażenie, np.:

„A nie widziałeś (widziałeś) kokoszy? [...] Dla Boga, poszukajcie ich zasię” (s. 28) (*Czwarta rozmowa. Zamyka w sobie praepositie i używanie ich*).

„A jako się ma pan ociec, pani matka. Zdrów (zdrowa), chwała Bogu” (s. 65) (*Dziesiąta rozmowa. Jakoby poselstwo sprawić*).

„Matko Boża, toć by drogie ryby były” (s. 85) (*Dwanasta rozmowa. Jakoby mięsa i ryb kupić i warzyć*).

„A podpiłeś (podpiłaś) też sobie [był (była)]? Boże mię tego uchwaj, sromota to jest i grzech upić się” (s. 101) (*Czternasta rozmowa. Po obiedzie albo wieczery*).

„Dla Boga, dajcie pokój, nie sprzeciwcie się jemu, bądźcie wy mędrzy niżeli on, widzicie, że się upił” (s. 152) (*Dwudziesta i wtóra rozmowa. O weselu*).

„Złękłem (złękłam) się, prze Bóg, aż wszystko ciało na mnie drży” (s. 153) (*Dwudziesta i wtóra rozmowa. O weselu*).

„O przebóg, chybiliście, nie trafiliście żyły, cóż za porada dalsza do tego?” (s. 167) (*Dwudziesta i trzecia rozmowa. O praniu*).

„Nie oszukam was, dali Bóg” (s. 171) (*Dwudziesta i szósta rozmowa. O pożyczaniu pieniędzy*).

Charakterystyczną cechą w sposobie wyrażania relacji czasowych w XVII wieku było ich częste osadzenie w ramach świąt/uroczystości kościelnych, szczególnie mających związek z kultem świętych. Chodzi tu o wyrażenia o funkcji określeń temporalnych³⁰ (w największym zakresie w *Trzeciej rozmowie. O czasie*)³¹, np.:

„Przed Trzemi Królami” (s. 23) [tj. przed 6 stycznia]³².

„Na Świętego Pawła Nawrócenie” (s. 23) [tj. 25 stycznia].

²⁸ Por. A. Pajdzińska, *Odbicie katolicyzmu w polskiej frazeologii*, [w:] *Frazeologia a religia. Problemy frazeologii europejskiej II.*, red. A. M. Lewicki, W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 130.

²⁹ Na temat tego typu wyrażen wykrzyknikowych traktuje artykuł: A. Wierzbicka, *Między modlitwą a przekleństwem: O Jezu! i podobne wyrażenia na tle porównawczym*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 1996, nr 8, s. 25-39.

³⁰ Por. A. Pajdzińska, *Odbicie katolicyzmu w ...*, op. cit., s. 130.

³¹ Łącznie 25 przykładów.

³² Wyszczególnione w oryginale wyrażenia temporalne wyjaśnia w opracowaniu faksymilowym *Vierzig Dialogi E. Kizik (Nicolausa Volckmara ...)*, op. cit.).

„Na Święty Maciej” (s. 24) [tj. 24 lutego].

„Na stary zapust” (s. 24) [tj. wieczór przed Środą Popielcową].

„Na Świętą Trójcę” (s. 25) [tj. niedziela po Zielonych Świątkach].

„Na Święty Michał” (s. 25) [tj. 29 września].

Szeroki repertuar środków językowych odnosi się ponadto do nabożeństw. Znajdujemy w nich odniesienie m.in. do wybranych części mszy (liturgia słowa, kazanie) czy też do miejsc kultu religijnego, w tym np. w *Dziewiątej rozmowie. Gdy do kościoła idą*, jak poniżej.

„Co za ewangelia była? O bogaczu i ubogim Łazarzu” (s. 60).

„A [Czy] będzie też kazanie po obiedzie?” (s. 61).

„Będzie we wszystkich kościołach. U fary, u Świętego Piotra, Jana, Bartłomieja. U Ś[więtej] Katarzyny, Elżbiety, na Starym Mieście. U Świętej Barbary na Długiej Wsi [...]. U Bożego Ciała. U Wszystkich Aniołów Bożych” (s. 62).

Zestawione w *Viertzig Dialogi* wzorce językowe odzwierciedlają ponadto obchodzone uroczystości chrześcijańskie, jak np.:

„A kiedy wyprawiacie krzciny?” (s. 144) (*Dwudziesta rozmowa. O krzcinach*).

„Dziś będzie znamienite [*niepospolite*] wesele” (s. 147) (*Dwudziesta i wtóra rozmowa. O weselu*)

czy też rytuały mające związek z kulturą chrześcijańską, np.:

„Czemu się ludzi żegnają świętym krzyżem, kiedy się łyska?” (s. 106) (*Piętnasta rozmowa o pogodzie*).

„Już go włożono w grób i zasypano” (s. 292) (*Czterdziesta rozmowa. O pogrzebie*).

Również wydarzenia kulturalne, jak np. przedstawienia teatralne, miały tematykę starotestamentową, o czym relacjonowano, jak w przytoczonych przykładach.

„O czymże było? O królu Dawidzie i o wielkim olbrzymie Goliacie”³³ (s. 186).

„O Danielu, jako go do lwiej jamy wrzucono”³⁴ (s. 187) (*Dwudziesta i ósma rozmowa. O komediach*).

W wypowiedziach wówczas komentarzach można odnaleźć ponadto przysłowia³⁵ odnoszące się do wszechmocnego Boga, np.:

³³ Starotestamentowy temat z Pierwszej Księgi Samuela (17, 1-5) (ibidem, s. 186).

³⁴ Starotestamentowy temat z Księgi Daniela (6, 17-24) (ibidem, s. 187).

³⁵ Ibidem, s. 279-282.

„A najlepsze lekarstwo miła cierpliwość, komu ją Pan Bóg da” (s. 279) (*Trzydziesta i ósma rozmowa. O rozmaitych chorobach*).

„Nalepszy lekarz jest Pan Bóg” (s. 279) (*Trzydziesta i ósma rozmowa. O rozmaitych chorobach*).

„Dobrzeście odpowiedzieli, abowiem bez wolej Bożej i włos człowiekowi z głowy spaść nie może” (s. 282) (*Trzydziesta i dziewiąta rozmowa. O umieraniu*).

Szczególnie szerokie zestawienie środków językowych „mających religijny punkt odniesienia”³⁶ pojawia się w dwóch ostatnich rozmowach, tj. *O umieraniu* i *O pogrzebie*. W zasobie leksykalnym osoby przygotowującej się na śmierć (głównie w kontakcie z bliskimi lub z osobą duchowną) wyraźnie przebija troska o sumienie oraz woła połączenia się z Bogiem, np.:

„Teraz mi też poślicie po księdza, aby mię cieszył słowem Bożym” (s. 281).

„Przeto W[aszą] M[ość] proszę, abyś Wasz Mość nędzną duszę moję i struchlałe sumienie moje raczył słowem Bożym cieszyć” (s. 282).

„A potym nagotuję się na drogę ku Panu Bogu memu [*do Pana Boga mego*]” (s. 280).

Istotne miejsce w tym zakresie przypada kwestii zbawienia, jak w poniższych przykładach.

„A spodziwaciez się też zbawionym być (zbawienia)?

Spodziewam się, abowiem Pan Bóg nie tylko jest sprawiedliwy, który grzechy karze, ale jest też i miłosierny nad wszystkimi, którzy się go boją i dufanie swoje w nim pokładają.

A przez cóż tedy chcecie być zbawieni (A przez kogoż tedy chcecie zbawienia dostąpić)?

Nie przez uczynki moje dobre, ale przez zasługę, mękę i śmierć Pana a Zbawiciela naszego Jezu Krysta.

Który mię tak umiłował, że i ciało swoje na krzyżu za mię wydał i krew swoją wylał na odpuszczenie grzechów.

On za mię umarł, abych w nim żywot wieczny otrzymał” (s. 284).

W niektórych formułach językowych można odnaleźć fragmenty Pisma Świętego, w tym Listu do Hebrajczyków (9,14)³⁷:

„A krew jego samego oczyszcza nas od wszystkich grzechów naszych” (s. 285),

Listu do Rzymian (5,12)³⁸:

³⁶ A. Wierzbicka, *Między modlitwą a ...*, op. cit., s. 25.

³⁷ Kizik E., *Nicolausa Volckmara ...*, op. cit., s. 285.

³⁸ *Ibidem*, s. 290.

„Pan Bóg nam wszystkim granicę zamierzył, których przestąpić nie możemy. Iżeśmy wszyscy zgrzeszyli, dlatego wszyscy musimy pomrzeć, bo dla grzechu śmierć przyszła na świat” (s. 290),

a także Ewangelii wg. św. Jana (1, 29 i 14,6)³⁹:

„On sam jest prawdziwy Baranek Boży, który gładzi grzechy świata” (s. 284).

„A wierzysz też, że cię Pan Krystus wskrzesi [wzbudzi] w Sądny Dzień?” (s. 286).

„Wierzę, abowiem ten ci mi to obiecał, który jest droga, prawda i żywot” (s. 286).

W ostatnich chwilach życia konający zwracał się bezpośrednio do Boga słowami:

„Panie Jezu Kryste, przyjmi ducha mego” (s. 287).

„Panie, w ręce twoje poruczam ducha mojego, odkupiłeś mię [tyś mię odkupił], o Boże prawdziwy” (s. 287).

Leksem *Bóg* był nieodłącznym elementem wyrazów współczucia składanych z powodu śmierci bliskiej osoby, jak w przykładach.

„Żal mi tego, że wam Pan Bóg waszego towarzysza [*małzonka, waszą towarzyszkę, małżonkę*] wziął” (s. 289).

„Życzyłbych mu był (życzyłabym mu [*jej*] była), żeby był dłużej żyw [*była dłużej żywa*], kiedy by to wola Boża była” (s. 290).

Podczas pogrzebu, w ostatnich słowach kierowanych do zmarłego, wyrażano pokładaną w Bogu nadzieję na zmartwychwstanie.

„Boże, mu daj wesołe zmartwychwstanie w Dzień Sądny, a nam też szczęśliwe skonanie, kiedy godzinka nasza przyjdzie” (s. 292).

2.3. Środki językowe w opracowaniach XVIII-wiecznych

Pierwszym osiemnastowiecznym opracowaniem zawierającym szeroki repertuar wzorców językowych wykorzystywanych w codziennej komunikacji jest *Enchiridion Polonicum* autorstwa Jana Monety, wydany po raz pierwszy w 1720 r. w Gdańsku⁴⁰. W przytoczonych w nim sekwencjach dialogowych odniesienie do Boga występuje ośmiokrotnie w takich kontekstach, jak uczenie się, wojna i śmierć. W pierwszym

³⁹ Ibidem, s. 284-286.

⁴⁰ Rozmówki te były wznawiane prawdopodobnie do 1809 r. m.in. w Toruniu, Wrocławiu, Lipsku, Jeleniej Górze (por. R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit. s. 423-424).

przypadku mamy do czynienia z przykładami sposobu wyrażania wdzięczności Bogu za dar efektywnego uczenia się, jak w przytoczonym fragmencie dialogu⁴¹.

„**E.** Nie wszyscy też, co się uczą mają równy dowcip i pamięć.

F. Ja z łalki Bożey wnet pojąć mogę, kiedy mi się tylko co rzetelnie powie.

E. Dziękuy zá to Pánu BOgu.

F. Y owfzem słufzna, ábyśm y mu zá wfzyftko dziękowali” (s. 153).

Oprócz tego, jedna z pozostałych sekwencji dialogowych w tym zakresie pełni funkcję życzeń, jak poniżej.

„**G.** [...] Bóg wam niech dálej pomoże!” (s. 156).

W rozmowie nt. toczącej się wojny leksem *Bóg* występuje w wykrzyknieniach wyrażających obawę i nadzieję, jak w przykładach.

„**O.** Niektórzy mniemają, iż jefzcze długo trwać będzie.

N. Uchoway Boże! [...]

O. Day Boże, ábyśmy się miłego pokoju doczekali!” (s. 164).

Najszerzy zakres formuł osadzonych w tradycjach katolickich, ze szczególnym uwzględnieniem głównych zasad chrześcijańskiej nauki, występuje w dialogu dotyczącym osoby zmarłej. Rozmówcy (**X**, **Y**, **Z**.) poruszają w nim kwestie wiary w zmartwychwstanie Jezusa i zbawienie człowieka. Zostały tu zacytowane również słowa Ewangelii wg. św. Jana⁴² („Jam jeft zmartwychwftánié y Żywot [...]” 11, 25-26) oraz kończąca (zazwyczaj modlitwę) formuła *Amen*, tu w połączeniu prawdopodobnie z fragmentem jednej z pieśni nabożnej⁴³. Wśród obecnych w tej części formuł zawierających odniesienie do Boga jedna ma charakter wykrzyknienia (*Uchoway Boże*), jak poniżej.

„**Z.** Coż zá koniec miał?

Y. Bárzo mizerny.

Z. Czému to taki?

Y. Bo niechciał wierzyć iż Umárli dñiá fądnego zmartwych wftaną.

Z. Uchoway Boże każdego, áby w stopy jego nie wftępował.

Y. Chrześciánfka Réligia dobra, ále coż pomoże niéwiernemu?

⁴¹ Cytowane przykłady pochodzą z wydania: J. Moneta, *Enchiridion Polonicum oder Polnishes Handbuch* [...], Danzig 1738.

⁴² <http://biblia-online.pl/Biblia/Warszawska/Ewangelia-Jana/11/1-44> [dostęp: 27.04.2021].

⁴³ Por. „Witaj Jezu Chryste z radości niebieskiej”, [w:] *Melodye do zbioru pieśni nabożnych katolickich dla użytku kościelnego. Ułożone do grania na organach i śpiewania na cztery głosy*, Pelplin [1889]/1907 (3. wyd.), s. 87, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/1770/edition/6624/content> [dostęp: 7.04.2021].

Z. Sam Pan Jezus tak mowi. Jam jeft zmartwychwftání y Żywot, kto wé mnie wierzy, choćby też umarł, żyć będzie?

Y. To y ja wierzę.

Z. Prościć Páná BOGá, abyśmy w tey wierze z tem światem pożegnác się mogli.

X. Po tym żywoćie fpoźziewamy się drugiego żywota.

Z. Y Rádości Niébiéfkicy Amen” (s. 176).

W innym opracowaniu pochodzącym z tego wieku – *Bardzo łatwe rozmowy dla chcących uczyć się polskiego y niemieckiego języka. Sehr leichte Gespräche [...] (1774)* – zakres środków językowych w omawianym obszarze obejmuje w części wstępnej jeden wykrzyknik, tj. *Przebog!* (s. 15) wyrażający zdziwienie, przerażenie lub grozę⁴⁴. *Bóg* (także *Pan Bóg*) oraz *niebo* uznawane w chrześcijańskiej kosmologii za siedzibę Boga⁴⁵ występują w trzech formułach rutynowych (w *Dwudziestej Rozmowie. Narzekaiąc.*), tj.:

„O Nieba!

O BOZE, co za kara!

Trzeba się ftofować do woli Pana Boga” (s. 68).

Najwięcej formuł konwersacyjnych z komponentem *Bóg* (7 przykładów), *Niebo* (1 przykład), ale i z „przypisany[m] do świata antywartości”⁴⁶ komponentem *diabeł* (1 przykład) występuje natomiast w części *Przydatek Do rozmow (sic!)*. Wyszczególnione zostały tu formuły językowe z podziałem na takie akty mowy, jak:

Zycząc (sic!) komu dobrze (s. 72):

„Niech Wc Pana Niebo zachowa!”

„Niech Wc Panu Pan BOG da fzczyćcie”.

„Niech Wc Panu Pan BOG dopomoże”.

„Niech Wc Pana Pan BOG prowadzi”⁴⁷.

„Profzę BOGA, aby W Panu dał wfzyftko, czego sobie zyczyfz”.

„Panu BOGU Wc Pana oddaję”.

Strofuiąc kogo fłowami (s. 76):

„A cóż u diabła zrobił?”

Zakazuiąc (s. 80):

„Dla BOGA! nie czyń tego”.

⁴⁴ Por. *Słownik Języka Polskiego*, t. VI, red. W. Doroszewski, Warszawa 1965, s. 127.

⁴⁵ Por. A. Pajdzińska, *Odbicie katolicyzmu w ...*, op. cit., s. 132.

⁴⁶ Ibidem, s. 131.

⁴⁷ Podobna formuła „Niech cię BOG prowadzi” została przytoczona w części: *Pokazuiąc uprzykrzenie (s. 78)*.

Podczas gdy pierwsza grupa formuł jest jednoznacznie nacechowana pozytywnie, gdyż zawiera intencje kierowane do Boga z prośbą o opatrność dla rozmówcy, dwie pozostałe mają formę wykrzyknień wyrażających irytację oraz gniew⁴⁸. Uwagę zwraca przy tym sposób zapisu leksemu „BOG” z użyciem wielkich liter, z pewnością jako wyraz szacunku człowieka do swego Stwórcy – Istoty Najwyższej.

W jednej z ostatnich części omawianych rozmówek (*Sposób Mowienia* (sic!). *Przez Verbum iewstem.*) (s. 96) zostały przytoczone ponadto trzy formuły rutynowe z komponentem *kościół* (zapisanym wielką literą), w tym np.:

„Gdzie Wc Pan wczoraj byłeś? nie byłeś Wc Pan w Kościele?”

„Byłeś Wc Pan w Kościele?”

Ponadto, w jednym ze zdań jest zawarte przesłanie dotyczące miłosierdzia bożego opisanego wielokrotnie m.in. w Ewangeliach Nowego Testamentu, jak poniżej.

„Bądźmy miłofiernymi ku ubogim, a BOG będzie miłofiernym ku nam także”

(s. 96).

2.4. Środki językowe w opracowaniach XIX-wiecznych

Jednym z pierwszych dziewiętnastowiecznych opracowań służących do konwersacji dla pary językowej polsko-niemieckiej są wydane w 1844 r. w Thorn/Toruniu rozmówki *Czy mówisz po polsku? (Sprichst du polnisch?) oder Polnischer Dolmetscher*^{49, 50}. Ich autor, Joseph von Nowicki, zarejestrował wśród powszechnie stosowanych wówczas formuł konwersacyjnych również te religijnej proveniencji. Najszerzy zakres obejmują formuły powitalne oraz pożegnalne, a także błogosławieństwa (*Fromme Grüße und Segnungen*) (łącznie 9 formuł rutynowych najczęściej z komponentem (*Pan*) *Bóg*, jednostkowo z komponentem *Jezus Chrystus*), jak w poniższych przykładach.

„Szczęść Panie Boże!

Panie Boże zapłać!

Panie Boże przeżegnaj!

Zostańcie z Bogiem!

Idźcie z Bogiem!

Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!” (s. 176)⁵¹.

⁴⁸ Szerzej na ten temat: A. Pajdzińska, *Odbicie katolicyzmu w...*, op. cit., s. 131.

⁴⁹ R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 426.

⁵⁰ Opracowanie to było dwudziestokrotnie wznawiane do roku 1911 (ibidem, s. 427). Omawiany tu egzemplarz jest jego jedenastym wydaniem z roku 1878.

⁵¹ Również w rozdziale *O wiejskim gospodarstwie*: „Szczęść Panie Boże! A ileście dzisiaj zaorali?” (s. 110).

W ramach zestawionego w funkcji pozdrowień słownictwa są również słowa Jezusa pochodzące z Ewangelii wg. św. Łukasza⁵² (10, 1-9), tj.:

„Pokój temu domowi!
I wszystkim mieszkającym w nim!” (s. 176).

W omawianym opracowaniu zostały odnotowane ponadto dwa przysłowia z komponentem *Bóg*, które ze względu na zawarte w nich przesłania bez wątpienia mogły służyć do wyrażania opinii. Chodzi tu o:

„Kto rano wstaje, – Temu Pan Bóg daje”
„Kogo Pan Bóg stworzy, – Tego nie umorzy” (s. 167).

Z sekwencji dialogowych przytoczonych w rozdziałach *W sądzie* (s. 132-133) i *W biurze (sic!) policyjnym* (s. 134) można wnioskować, iż podczas przesłuchań osób podejrzewanych o złamanie prawa odwoływano się wówczas do nauki Kościoła, co można prześledzić na poniższych przykładach.

„[...] Czy to nie wiesz, że nie trzeba kraść (kraść)?” (s. 132).
„Czy [...] miałeś naukę religii (uczyłeś się religii)?” (s. 133)⁵³.
„Umiem pacierz, Ojcze nasz, a co powiada siódme przykazanie?” (s. 133).
„Czy chodzisz też do kościoła, jak dawno byłeś u spowiedzi, u komunii świętej?” (s. 133).
„Czyś już był u spowiedzi?” (s. 134).

W rozmówkach *Czy mówisz po polsku?* przytoczono ponadto słowa wypowiedane podczas czynienia znaku krzyża (*Die polnischen Kreuzzeichenworte*):

„W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Amen” (s. 177),

a także tekst modlitwy⁵⁴ *Ojcze nasz (Das Polnische Vaterunser)*⁵⁵.

„Ojcze nasz, któryś jest w niebiesiach! Święć się Imię Twoje! Przyjdź królestwo twoje! Bądź wola Twoja, jako w niebie, tak i na ziemi! Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj i odpuść nam nasze winy, jako i my odpuszczamy naszym winowajcom! I nie wódz nas na pokuszenie, ale nas zbaw ode złego! Amen”.

⁵² *Ewangelia wg św. Łukasza*, <http://twojabiblia.pl> [dostęp: 15.04.2021].

⁵³ Podczas przesłuchania pytano również o konfesję, jak w przykładzie: „Jakiej religii?” (s. 134).

⁵⁴ Modlitwy o ramach objętościowych wykraczających poza obszar zdania, wypowiedane rutynowo jako forma (codziennej) komunikacji z Bogiem, w kontekście tego badania zostały uznane za formuły konwersacyjne.

⁵⁵ W tej części rozmówek zostały zestawione również tytuły innych modlitw, w tym: *Zdrowaś Marya*, *Dziesięcioro (Bożego Przykazania)*, *Wszystko na chwałę Boską* oraz *Wierzę w Boga* (s. 177).

W wyszczególnionych na końcu tego opracowania formułach adresatywnych (s. 187-188) znajdują się także te stosowane wobec osób duchownych (łącznie pięć przykładów):

- „Najprzewielebniejszy Księżę Arcybiskupie!”
- „Wasza Arcypasterska (Biskupia) Mość!”
- „Do Najprzewielebniejszego Księdza Biskupa N.N.”
- „Przewielebny Ojciec Przeorze (Gwardyjanie)!”
- „Wielebny Ojciec Serafinie!”

Ponadto zarejestrowano tu jedno wykrzyknienie z komponentem *Bóg* w funkcji emotywniej – jako aktu nakazu lub groźby, tj.:

- „Dla Boga! Nie czyn tego!” (s. 66).

W innym opracowaniu z roku 1891 pt. *Rozmówki praktyczne polsko-niemieckie do użytku szkolnego, prywatnego i w podróży [...]*⁵⁶ zakres formuł rutynowych osadzonych w tradycji chrześcijańskiej jest znacznie mniejszy i obejmuje łącznie 14 przykładów. Największą grupę stanowią przysłowia, z takimi komponentami, jak: *Pan Bóg, grzech, diabeł, krzyżyk, sumienie* oraz *św. Jan*, jak w przykładach.

- „Człowiek strzela, a Pan Bóg kule nosi” (s. 304).
- „Czyja szkoda, tego i grzech” (s. 304).
- „Nie taki diabeł straszny, jak go malują” (s. 305).
- „Nie ma kącika, bez krzyżyka” (s. 308).
- „Czyste sumienie jest najlepszym wezglowiem. Przy dobrym sumieniu dobrze spać na kamieniu” (s. 309).
- „Nie zawsze świętego Jana” (s. 311).
- „Kto rano wstaje, temu pan Bóg daje” (s. 311).

W trzech sekwencjach dialogowych pojawia się ponadto wykrzyknienie *Dzięki Bogu!* wyrażające zadowolenie, ulgę czy wręcz radość.

- „Mam się dobrze, (jestem zdrow), dzięki Bogu” (s. 121).
- „Dzięki Bogu! burza już minęła” (s. 163).
- „O! dzięki Bogu, ma się doskonale” (s. 259)⁵⁷.

Inna formuła rutynowa z komponentem *Bóg* (poniżej) jest przykładem życzeń związanych z pomyślnością plonów.

- „Śmiało! mój przyjacielu, niechaj Bóg da ci najlepsze urodzaje!” (s. 191).

⁵⁶ Autorstwa Ch. Toussaint, G. Langenscheidt, K. Otto.

⁵⁷ Dot. stanu zdrowia ojca.

Dwie formuły konwersacyjne, wypowiedziane do młodych ludzi lub przez nich samych (*Rozmowa młodzieży*), dotyczą modlitwy codziennej, tj.:

„A więc zmówcież teraz pacierz i przyjdźcie potem na śniadanie” (s. 208)

[*Wstanie z łóżka*].

„Zmówmy pacierz” (s. 219) [*Podczas lekcji*].

Omawiając w kontekście religijnym dziewiętnastowieczne rozmówki dla języków polskiego i niemieckiego, nie sposób pominąć opracowań szczególnych, które powstały dla zaspokojenia potrzeb duchowych Polaków przebywających na emigracji na ziemiach niemieckich. Chodzi o *Polnisch-deutscher Notbeichtspiegel* (1898) autorstwa niemieckiego duchownego Nazariususa Sasse. Rozmówki te składają się z wzorców językowych typowych dla sakramentu pokuty. Inna wersja tych rozmówek *Polnisch-deutscher Beichtspiegel* (znacznie poszerzona) została wydana kilka lat później (1902)^{58,59}. Poniżej kilka przykładów z ich treści⁶⁰.

„Kiedy była ostatnia spowiedź?” (s. 8).

„A czemu tak dawno nie byłeś u spowiedzi?” (s. 9).

„Czyś i przed ślubem grzech opuścił?” (s. 11).

2.5. Środki językowe w opracowaniach XX-wiecznych

W XX wieku wydano wyjątkowo dużą liczbę rozmówek dla pary językowej polsko-niemieckiej⁶¹. Do celów tego badania zostało wybranych siedem opracowań. W pierwszym z nich, *Rozmowy polsko-niemieckie* (1905)⁶², w żadnej z części dialogowych (*Proste rozmowy*, *Łatwe rozmowy* oraz *Rozmowy w podróży*) nie zarejestrowano formuł konwersacyjnych ukształtowanych pod wpływem religii. Natomiast w zestawieniu słownictwa zamieszczonym w części wstępnej rozmówek (s. 45-46) figuruje pięć zdań, których komponentami są nazwy świąt w funkcji określeń temporalnych, jak w poniższych przykładach.

„Na trzy króle będziemy się dobrze bawili” (s. 46).

„Na zapusty będziecie w stolicy” (s. 46).

⁵⁸ R. Nadobnik, *Sprachführer für besondere Zwecke (am Beispiel des Deutschen und des Polnischen)*, „Lingwistyka Stosowana. Applied Linguistics. Angewandte Linguistik“ 2017, t. 23, s. 68-69.

⁵⁹ Opracowanie to doczekało się czterech wydań. Znane są poza pierwszym te z 1905 r. i z 1909 r. (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 456).

⁶⁰ Przytoczone tu przykłady pochodzą z wydania z 1902 r.

⁶¹ Łącznie ukazało się 67 tytułów (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 428 nn.).

⁶² Treści tego anonimowo wydanego opracowania pokrywają się z rozmówkami C. Forstera i R. Fischera pt. *Nowy przewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku niemieckim i polskim [...] z 1854 r.* (ibidem, s. 428).

„Na wielka noc (sic!) mieliśmy kilka dni świąt” (s. 46).

„Na zielone święta pojedę na wieś” (s. 46).

W opracowaniu tym uwzględniono ponadto cztery formuły adresatywne stosowane wobec osób duchownych, w tym:

„Wasza Świętobliwość (sic!)!
Najprzewielebniejszy Pasterzu!
Przewielebny!
Wielebny!” (s. 49).

W kolejnych rozmówkach *Metoula-Sprachführer Polnisch* (1913), wydawanych wielokrotnie do 1940 r.⁶³, ich autor, Albin Lwigrodzki⁶⁴, odnotował dwie formuły rutynowe stosowane w funkcji życzeń świątecznych. Są to:

„[W]esołych świąt!” (s. 165).

„[W]esołego Bożego Narodzenia!” (s. 166).

Również w *Der neue Reisebegleiter* (1916), autorstwa Pietro Mottiego i Józefa Łętowskiego, zakres środków językowych w omawianym obszarze jest niewielki. Wyszczególniono tu jeden zapis dot. tematu *Telegraf i telefon*, pełniący funkcję określenia temporalnego, tj.:

„Do kiedy biuro otwarte? Do ósmej, w niedzielę i święta do szóstej” (s. 40).

W opracowaniu Adama Toruńskiego *Rozmówki niemieckie* (1957) elementy językowe mające związek z tradycją chrześcijańską są widoczne w dwóch obszarach. Pierwszy obejmuje sposób wyrażania dat w ujęciu historycznym, tj.:

„Przed Chrystusem, po Chrystusie” (s. 46),

drugi natomiast dotyczy leksemu *kościół*, ale nie w wymiarze wspólnoty duchowej, tylko budynku sakralnego, a w szczególności obiektu architektonicznego w rozumieniu atrakcji turystycznej, jak w przykładach.

„Jaki styl dominuje w waszych kościołach?”

„Który to kościół?”

„Chciałbym zwiedzić kościół”.

„Kościół jest zamknięty. / Musi pan kościelnego (stróża) odszukać. / Czy może mnie pan oprowadzić? / Wstęp wynosi ½ marki”.

„Proszę o pokazanie mi kaplicy (ołtarza głównego, wieży itd.)” (s. 164).

⁶³ Ibidem, s. 433.

⁶⁴ Albin Lwigrodzki to pseudonim prof. dra Alberta Zippera (ibidem, s. 433).

Ten sam kontekst użycia leksemów *kościół* i *klasztór* pojawia się również w rozmówkach Janusza Turczyńskiego *Wie sagt man es polnisch?* (1959)⁶⁵ w rozdziale *Zwiedzanie miasta*, w tym:

„Z jakiej epoki pochodzi ten zamek, kościół?” (s. 182).

„Kto jest (był) fundatorem tego klasztoru?” (s. 183).

W wydawanym wielokrotnie od 1963 r. do 1990 r. *Sprachführer deutsch-polnisch* Edmunda Dauma można znaleźć dwie formuły rutynowe w funkcji życzeń z okazji świąt, tj.:

„Wesołych Świąt!” (dwa razy) (Daum 1963: 34).

„Wesołych Świąt Bożego Narodzenia!” (s. 34).

Najwięcej formuł konwersacyjnych (łącznie 11 przykładów) zostało wyszczególnionych w opracowaniu *Rozmówki niemieckie* (1979)⁶⁶ Horsta i Lucie Ziebartów. Należą do nich: trzy formuły adresatywne stosowane wobec osób duchownych, tj.:

„Wasza Eminencjo ...”

„Wasza Świątobliwość ...”

„Proszę księdza ...” (s. 75),

trzy formuły życzeniowe wypowiedziane z okazji świąt:

„Wesołych Świąt!”

„Wesołych Świąt Bożego Narodzenia!”

„Wesołych Świąt Wielkanocnych!” (s. 84)⁶⁷,

pięć wyrażen/zwrotów wyrażających stany emocjonalne, w tym przerażenie/zaskoczenie oraz wdzięczność/radość, np.:

„Ach mój Boże! Boże mój!” (s. 90).

„Bogu dzięki!” (s. 90).

„Na miłość boską!” (s. 91).

„Niech Bóg broni!” (s. 91),

a także jedno zdanie z komponentem *katedra* w odniesieniu do obiektu sakralnego, tj.:

„[...] Katedra została wybudowana w XV wieku przez ...” (s. 150)⁶⁸.

⁶⁵ Opracowanie to było wznawiane wielokrotnie do 1979 r. (ibidem, s. 434).

⁶⁶ Rozmówki te były wielokrotnie wznawiane do 1996 r. (ibidem, s. 430).

⁶⁷ Podobnie w rozmówkach A. Wójcik, *Rozmówki polsko-niemieckie*, Warszawa 2005, s. 14.

⁶⁸ W rozmówkach H. i L. Ziebartów w rozdziale XIX. *Kościół. Religia. Wyznania*. zamieszczono alfabetycznie uporządkowaną listę wyrazów w języku polskim z ich niemieckimi odpowiednikami

2.6. Środki językowe w opracowaniach współczesnych

W rozmówkach polsko-niemieckich, które zostały wydane po roku 2000, formuły konwersacyjne odwołujące się w swoim znaczeniu lub symbolice do nauki i tradycji Kościoła stanowią niewielką część ich treści lub wręcz nie występują. Tego typu środki językowe można odnaleźć np. w *Rozmówkach polsko-niemieckich ze słowniczkiem turystycznym* (2001)^{69,70}. Należą do nich: formuła wypowiedziana na powitanie *Szczęście Boże!* (s. 24), formuła stosowana w funkcji podziękowania *Bóg zapłać!* (s. 24), wyrażające satysfakcję, wdzięczność, zadowolenie czy też ulgę wykrzyknienie *Dzięki Bogu!* (s. 27), a także typowa formuła życzeniowa mająca zastosowanie najczęściej w odniesieniu do Świąt Bożego Narodzenia oraz Wielkanocy, tj. *Wesołych Świąt!* (s. 30). W rozdziale XI. *Miejsca warte zwiedzania* odnotowano ponadto dwie formuły, których użycie – mimo występujących w nich komponentów *katedra* i *kościół* – wiąże się bardziej z wymiarem doświadczenia poznawczo-estetycznego, niż duchowego, jak w przykładach.

„Kiedy można zwiedzać katedrę?” (s. 166).

„Czy można zwiedzać krypty kościoła?” (s. 166).

Nawiązanie do sfery duchowej człowieka można odczytać natomiast z formuły:

„Chciałbym iść na mszę katolicką” (s. 166)⁷¹.

W opracowaniach *Rozmówki polsko-niemieckie ze słownikiem [...]* (2004)^{72,73}, *Rozmówki niemieckie od A do Z* ([2005]/2009)⁷⁴ czy *PONS Rozmówki ilustrowane niemieckie* (2008)^{75,76} przytoczono po jednej formule rutynowej. Zawarte w nich

(łącznie 48 par leksemów), w tym np.: *Bóg, Jezus, papież, modlitwa, spowiedź*. Do tego materiału językowego nie podano jednak przykładów użycia w kontekście. Pojedyncze leksemy w tym zakresie (np.: *bazylika, kaplica, organy*) występują ponadto w rozdziale dot. zwiedzania miasta.

⁶⁹ Borysiuk I., *Rozmówki polsko-niemieckie ze słowniczkiem turystycznym*, Warszawa 2001.

⁷⁰ Opracowanie to było wznawiane w 2002 r. i 2014 r. (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und...*, op. cit., s. 440).

⁷¹ Również w tych rozmówkach na dwujęzycznych listach słów spełniających funkcję słowniczka figurują nazwy świąt religijnych (np. *Zaduszki*) lub obiektów sakralnych (np. *katedra*), ale bez podania przykładów ich użycia w kontekście.

⁷² Z. Bielecka-Podraza, B. Kowalczyk, *Rozmówki polsko-niemieckie ze słowniczkiem polsko-niemieckim, niemiecko-polskim*, Warszawa 2004.

⁷³ Opracowanie to było wielokrotnie wznawiane do 2016 r. (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 442-443).

⁷⁴ A. Kozłowska, D. Rogalski, A. Wolański, *Rozmówki niemieckie od A do Z*, Warszawa [2005]/2009.

⁷⁵ W. Parks, U. Goebel, A. Kuc, *PONS Rozmówki ilustrowane niemieckie*, Poznań 2008.

⁷⁶ Rozmówki te były wznawiane w 2014 r. i 2018 r. (R. Nadobnik, *Sprachführer für Deutsch und ...*, op. cit., s. 444).

kluczowe komponenty *katedra* i *kościół* występują jako obiekty o walorach architektonicznych, jak poniżej.

„Chciałabym zwiedzić katedrę/muzeum”⁷⁷.

„Ten kościół to zabytek klasy zerowej”⁷⁸.

„Kiedy ten kościół został zbudowany?”^{79, 80}.

W innych opracowaniach, jak np. *Rozmówki niemieckie* (2002)⁸¹, *Rozmówki niemieckie. Tysiące wyrażeń przydatnych w podróży* ([2005]/2010)⁸², *PONS Praxis-Sprachführer Polnisch* (2016)⁸³, *Langenscheidts Sprachführer Polnisch* (2017)^{84, 85}, formuły konwersacyjne mające powiązanie z religią nie występują⁸⁶.

Podsumowanie

Rozmówki dla pary językowej polsko-niemieckiej nieprzerwanie od ponad 500 lat dostarczają wzorców językowych stosowanych w typowych sytuacjach życia codziennego. Niniejszym stanowią swoisty dokument odzwierciedlający charakterystyczny dla danej epoki zasób językowy, a także sposób i formę jego użycia – osadzonych w szeroko rozumianym kontekście kulturowym. Zaprezentowane w artykule – w ujęciu diachronicznym – zakres, rodzaj i funkcja formuł rutynowych w języku polskim, które ukształtowały się w oparciu o system wartości wynikających z nauki Kościoła, dostarczyły następujących informacji.

⁷⁷ Z. Bielecka-Podraza, B. Kowalczyk, *Rozmówki polsko-niemieckie ...*, op. cit., s. 67.

⁷⁸ A. Kozłowska, D. Rogalski, A. Wolański, *Rozmówki ...*, op. cit., s. 268.

⁷⁹ W. Parks, U. Goebel, A. Kuc, *PONS Rozmówki ...*, op. cit., s. 127.

⁸⁰ W takiej samej funkcji w rozmówkach A. Wójcik (*Rozmówki ...*, op. cit., s. 99): „Czy są organizowane wycieczki do klasztoru?”

⁸¹ M. Piotrowska, J. Ząbecka, *Rozmówki niemieckie*, Warszawa 2002.

⁸² M. Młodnicka, K. Wehnert, *Rozmówki niemieckie. Tysiące wyrażeń przydatnych w podróży*, Poznań [2005]/2010.

⁸³ *PONS Praxis-Sprachführer Polnisch*, Stuttgart 2016.

⁸⁴ *Langenscheidts Sprachführer Polnisch. Die wichtigsten Sätze und Wörter für die Reise*, München–Wien [2013]/2017.

⁸⁵ Rozmówki te zostały opublikowane po raz pierwszy w 2013 r. Podane tu wydanie jest trzecim z rzędu.

⁸⁶ Niemniej należy nadmienić, iż w przytoczonych tu opracowaniach (oprócz *PONS Praxis-Sprachführer Polnisch*) wśród zestawień słownictwa, tzw. list słów, można odnaleźć pojedyncze leksemy odnoszące się do chrześcijaństwa, w tym np. *kaplica*, *krzyż* (I. Borysiuk, *Rozmówki...*, op. cit., s. 168-169, W. Parks, U. Goebel, A. Kuc, *PONS Rozmówki ...*, op. cit., s. 129-130, *Langenscheidts Sprachführer ...*, op. cit., s. 182-183), *klasztor* (M. Młodnicka, K. Wehnert, *Rozmówki niemieckie ...*, op. cit., s. 134), które mogą być wykorzystane do komunikowania się, np. poprzez ich wkomponowanie w dostępne w rozmówkach wzorce językowe.

Z zapisów XVI-wiecznych opracowań przeznaczonych do komunikacji interlingwalnej można wnioskować o powszechnym występowaniu w polszczyźnie leksemu *Bóg* w formułach konwersacyjnych wypowiedzianych na powitanie i pożegnanie, a także służących do wyrażania pocieszenia oraz wdzięczności.

W odniesieniu do kolejnego stulecia bardzo szeroki repertuar środków językowych nawiązujących do tradycji chrześcijańskich został udokumentowany w *Viertzig Dialogi*. Również tutaj komponentem najczęściej konstytuującym poszczególne formuły językowe jest *Bóg*, jednostkowo nazywany również *Panem Bogiem*, *Zbawicielem* lub *Jezu Krystem*. Wśród przytoczonych środków językowych można wyróżnić formuły powitalne i pożegnalne, formuły modlitewne, podziękowania, życzenia, prośby, komentarze (m.in. w formie przysłów, fragmentów Pisma Świętego). Po raz pierwszy występują tu formuły o charakterze quasi-religijnym w formie wykrzyknień wyrażających m.in. radość, dezaprobatę czy też irytację. Duży wymiar zajmują ponadto wyrażenia o funkcji określeń temporalnych, tworzone w oparciu o imiona świętych. Z komponentem *Matka Boża* zostały zarejestrowane dwie formuły. W żadnych innych (również później wydanych) rozmówkach objętych badaniem nazwa ta nie występuje.

Znacznie mniej formuł rutynowych w omawianym zakresie zostało zarejestrowanych w opracowaniach XVIII-wiecznych. Tutaj również przeważają środki językowe z komponentem *Bóg* (jednostkowo *Pan Bóg*, *Pan Jezus*), głównie w funkcji wykrzyknień wyrażających zdziwienie, obawę lub nadzieję, a także formuły życzeniowe i dziękczynne.

W rozmówkach XIX-wiecznych zostały odnotowane ponadto tytułarne formuły adresatywne stosowane wobec duchowieństwa. Jednostkowo zarejestrowano w nich także formuły modlitewne, fragmenty Ewangelii oraz zachowania językowe stosowane podczas przesłuchiwania osób, które dopuściły się czynu karalnego. Wyjątkowymi opracowaniami są rozmówki Nazariusza Sasse (1898 i 1902), w których cały materiał językowy składa się z formuł wypowiedzianych podczas sakramentu pokuty.

W rozmówkach XX-wiecznych formuł rutynowych osadzonych w kontekście religijnym jest bardzo mało. Głównie są to życzenia świąteczne, określenia temporalne, wykrzyknienia oraz formuły adresatywne do kontaktu z osobami duchownymi. Tutaj po raz pierwszy leksem *kościół* symbolizuje przede wszystkim obiekt architektoniczny.

W opracowaniach, które ukazały się w obecnym stuleciu, omawiane środki językowe występują jednostkowo albo nie uwzględniono ich w ogóle.

Podsumowując, na podstawie przeprowadzonej analizy materiału badawczego można zaobserwować, iż formuły rutynowe zawierające w swojej strukturze leksykalnej odniesienie do Boga i tradycji chrześcijańskich w miarę upływu czasu zajmują coraz mniejszy wymiar w przestrzeni komunikacyjnej. Zjawisko to można przypisać dokonującym się na przestrzeni wieków procesom sekularyzacji, przejawiającym się z jednej strony w przesunięciu akcentów w zakresie wartości – z duchowych, dot. wieczności na doczesne, ale również zachodzących w wyniku transformacji kulturowych i przemian w obrębie samej religijności⁸⁷.

Bibliografia

Literatura prymarna

1. *Bardzo łatwe rozmowy dla chcących uczyć się Polskiego y Niemieckiego języka. Sehr leichte Gespräche für die, welche die Polnische und Deutsche Sprache lernen wollen*, Warszawa 1774.
2. Bielecka-Podraza Z., Kowalczyk B., *Rozmówki polsko-niemieckie ze słowniczkiem polsko-niemieckim, niemiecko-polskim*, Warszawa 2004.
3. Borysiuk I., *Rozmówki polsko-niemieckie ze słowniczkiem turystycznym*, Warszawa 2001.
4. *Colloquia puerilia polono-germanica*, Kraków ok. 1520.
5. Daum E., *Sprachführer Deutsch-Polnisch*, Leipzig 1963.
6. *Eyn kurtze vnd gruntliche Vunderweisung beider sprachen/zu reden vnd zu lesen Polnisch vnd Deutsch [...]*, Wittenberg ok. 1523.
7. Forster C., Fischer R., *Nowy przewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku niemieckim i polskim czyli Rozmowy zwyczajne i poufale powiększone rozmowami o podróżach, drogach żelaznych, statkach parowych do użytku podróżnych lub osób poświęcających się nauce jednego z tych języków. Leitfaden der deutschen und polnischen Conversations-Sprache [...]*, Berlin 1854.
8. Kozłowska A., Rogalski D., Wolański A., *Rozmówki niemieckie od A do Z*, Warszawa [2005]/2009.
9. *Langenscheidts Sprachführer Polnisch. Die wichtigsten Sätze und Wörter für die Reise*, München – Wien [2013]/2017.
10. Lwigrodzki A., *Metoula-Sprachführer Polnisch*, Berlin-Schöneberg 1913.
11. Młodnicka M., Wehnert K., *Rozmówki niemieckie. Tysiące wyrażen przydatnych w podróży*, Poznań [2005]/2010.
12. Moneta J., *Enchiridion Polonicum oder Polnisches Handbuch [...]*, Danzig [1720]/1738.
13. Motti P., Łęgowski J., *Der neue Reisebegleiter Polnisch*, Heidelberg 1916.
14. Nowicki J. von, *Czy mówisz po polsku? (Sprichst du polnisch?) oder Polnischer Dolmetscher, enthaltend: polnisch-deutsche Gespräche, Redensarten und Vokabeln nebst grammatischen Ausdeutungen und Regeln über die Aussprache*, Thorn [1844]/1878.
15. Parks W., Goebel U., Kuc A., *PONS Rozmówki ilustrowane niemieckie*, Poznań 2008.

⁸⁷ Kościelniak C., *Sekularyzacja po polsku*, „Znak” 2011, nr 11. <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6782011cezary-koscielniaksekularyzacja-po-polsku/> [dostęp: 15.04.2021].

16. *PONS Praxis-Sprachführer Polnisch*, Stuttgart 2016.
17. Piotrowska M., Ząbecka J., *Rozmówki niemieckie*, Warszawa 2002.
18. *Rozmowy polsko-niemieckie*, Warszawa 1905.
19. Sasse N., *Polnisch-Deutscher Notbeichtspiegel, mit Bezeichnung der Aussprache, ein Hilfsbüchlein für den Klerus der Industriegegend*, Neviges – Gnesen 1898.
20. Sasse N., *Polnisch-Deutscher Beichtspiegel mit Erklärung der Aussprache. Ein Hilfsbüchlein für Geistliche*, Paderborn [1902]/1909.
21. Toruński A., *Rozmówki niemieckie*, Warszawa [1957]/1958.
22. Toussaint Ch., Langenscheidt G., Otto K., *Rozmówki praktyczne polsko-niemieckie do użytku szkolnego, prywatnego i w podróży [...]*, Warszawa 1891.
23. Turczyński J., *Wie sagt man es polnisch? Sprachführer mit leichtverständlicher Aussprachebezeichnung*, Warszawa [1959]/1971.
24. Volckmar N., *Viertzig Dialogi und Nützliche Gespräch [...]*, Thorn 1612.
25. Wójcik A. *Rozmówki polsko-niemieckie*, Warszawa 2005.
26. Ziebart L., Ziebart H., *Rozmówki niemieckie*, Warszawa [1979]/1999.

Literatura sekundarna

1. Aguado K., *Formelhafte Sequenzen und ihre Funktionen für den L2-Erwerb*, „Zeitschrift für Angewandte Linguistik“ 2002, z. 37, s. 27-49.
2. Burger H., *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, wyd. 3, Berlin 2007.
3. Cybulski M., *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003.
4. Cybulski M., *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 149-211.
5. *Ewangelia wg św. Jana*, <http://biblia-online.pl/Biblia/Warszawska/Ewangelia-Jana/11/1-44>.
6. *Ewangelia wg św. Łukasza*, <http://twojabiblia.pl>.
7. Fleischer W., *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig–Tübingen 1997.
8. Isabekov S., *O semantičeskoj strukture nemeckich pogovorok (voprosy formal'no-semantičeskoj členimosti)*, „MGPIIJ. Sbornik naučnych trudov“ 1972, z. 71, Moskwa, s. 59-72.
9. Jurewicz-Nowak M., *Językowe akty etykiety środowiskowej i zawodowej w rozmówkach handlowych Jerzego Schlaga (XVIII wiek)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2015, t. LXI, s. 43-60.
10. Kizik E., *Nicolausa Volckmara „Viertzig Dialogi” 1612 źródło do badań nad życiem codziennym w dawnym Gdańsku*, Gdańsk 2005.
11. Kościelniak C., *Sekularyzacja po polsku*, „Znak” 2011, nr 11. <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6782011cezary-koscielniaksekularyzacja-po-polsku/>.
12. Kubik K., *Polska szkoła prywatna w dawnym Gdańsku (od XVI – do połowy XIX wieku)*, Gdynia 1963.
13. Laskowski M., *Repräsentative Merkmale der Routineformeln in der interpersonellen Interaktion*, „Germanica Wratislaviensia“ 2011, t. 133, Wrocław, s. 109-120.
14. Lüger H.-H., *Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation*, Berlin–München–Wien i in. 1993.
15. Maier I., *Jako drogo schynkvyq tho wino. Wie tewer schenckt man den weyn. Ein wenig bekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Slovo – Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2003, z. 49, Uppsala, s. 5-41.

16. *Melodye do zbioru pieśni nabożnych katolickich dla użytku kościelnego. Ułożone do grania na organach i śpiewania na cztery głosy*, Pelplin [1889]/1907, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/1770/edition/6624/content>.
17. Nadobnik R., *Sprachführer für besondere Zwecke (am Beispiel des Deutschen und des Polnischen)*, „Lingwistyka Stosowana. Applied Linguistics. Angewandte Linguistik“ 2017, t. 23, s. 65-78.
18. Nadobnik R., *Sprachführer für Deutsch und Polnisch. Die Geschichte der Textsorte von ihren Anfängen bis zur Gegenwart in kontrastiver Darstellung*, Hamburg 2019.
19. Pajdzińska A., *Odbicie katolicyzmu w polskiej frazeologii*, [w:] *Frazeologia a religia. Problemy frazeologii europejskiej II.*, red. A. M. Lewicki, W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 129-135.
20. Petzschler H., Zoch I., *Die Rolle dialogtypischer Wortverbindungen und Wendungen bei der Vervollkommnung sprachlichen Könnens auf dem Gebiet des dialogischen Sprechens*, „Deutsch als Fremdsprache“ 1974, nr 11, z. 4, s. 209-216.
21. Pilz K. D., *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*, Göppingen 1978.
22. Reichstein A. D., *Zur Analyse der festgeprägten Sätze im Deutschen*, „Deutsch als Fremdsprache“ 1973, nr 10, s. 212-222.
23. Ruusila A., *Pragmatische Phraseologismen und ihre lexikographische Darstellung. Am Beispiel eines mehrsprachigen elektronischen Spezialwörterbuches für Übersetzer*, Frankfurt am Main 2015.
24. Schindler E., *Kommunikative Ritualität im Gastronomiebereich*, Freiburg 2013.
25. *Słownik Języka Polskiego*, t. VI, red. W. Doroszewski, Warszawa 1965.
26. Stein S., *Kommunikative Praktiken, kommunikative Gattungen und Textsorten. Konzepte und Methoden für die Untersuchung mündlicher und schriftlicher Kommunikation im Vergleich*, [w:] *Institutionalisierter Alltag: Mündlichkeit und Schriftlichkeit in unterschiedlichen Praxisfeldern*, red. K. Birkner, D. Meer, Mannheim 2011, s. 8-27.
27. *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego*, t. K-Ó, red. S. Dubisz, Warszawa 2008.
28. Wierzbicka A., *Między modlitwą a przekleństwem: O Jezu! i podobne wyrażenia na tle porównawczym*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 1996, nr 8, s. 25-39.

Reference to God and Christian traditions in everyday communication through the ages

Abstract

The article deals with commonly used (in typical communicative situations) conventionalized linguistic forms containing in their lexical structure elements, referring to widely understood Christian traditions. The research material includes conversational formulas in Polish extracted from the Polish-German phrasebooks. The study has a diachronic character. On the basis of the analyses carried out, it is possible to trace changes in the area of language use in the above-mentioned scope, which have taken place from the 16th century to the present day.

Keywords: routine formulas, Christian traditions, Polish, phrasebooks, diachronic perspective